

Ярослав Грицак. Курс «Вибрані питання європейської історії»

Лекція 3: Міста

Конспект відеолекції

Сьогодні ми говоримо про міста, які, напевне, є центральним елементом людської історії, точніше – цивілізованої історії. Нам сьогодні важко уявити, але міста є порівняно недавнім винаходом людськості. Довший час їх не існувало, були селища, більші, менші, укріплені чи неукріплені. Але на певному етапі людської історії з'явилися міста, і власне поява міст дуже часто вважається ознакою цивілізації. Хочу звернути увагу, що слово "цивілізація" походить від *civitas*, від міста, тобто існує чітке пов'язання між поняттям міста і поняттям цивілізації. Зрештою, є й інші слова, наприклад, слово *urban* в англійській мові, що означає дослівно "міський", але *urbane* – епітет також добре освіченої вихованої людини, такого собі джентльмена, який вміє рафіновано себе поводити¹. Це, власне, передає той подвійний зміст.

Отже, якщо ми хочемо вивчати історію, найкраще вивчати її в містах, бо міста є тими вузловими точками, де ця історія твориться, переживається. Вивчення історії міст, чи так звана міська історія, *urban studies*, є ще важливою тому, що вона демонструє, наскільки усе, що ми знаємо про минуле, є неправдою. Тому що наше уявлення про минуле сформувалося більш-менш в XIX ст., в період професіоналізації історії, а це був час, коли одночасно виникає ідея поступу як такого, ідея дуже європейська, і тому мимоволі в нас утвердилось поняття про місто як феномен, який перебуває в постійному розвитку.

Переважно, коли ми говоримо про міста, в першу чергу виникає образ Парижа чи Флоренції, а майже ніколи Йоганесбурга, тобто наша візія дуже європоцентрична. В основі нашої уяви про міста і взагалі про європейську історію є дві ідеї: ідея поступу та ідея

¹ Я перевірів етимологію цього слова: як багато слів «високої культури», воно прийшло в англійську через французьку й оригінально власне означало «те, що належить місту». Антонімом до нього – легко догадатися – був *rustic*, тобто «рустикальний», «сільський». Очевидно, латинське коріння цього слова не підлягає дискусії.

європоцентричності. Насправді міста лікують нас від цієї хвороби короткозорості, бо доводять, що ані поступ, ані європоцентричність не є реальністю, а певними конструктами.

Щоби не бути голосливим, поставлю вам запитання: яке було найбільше місто в X-XI ст. Думаю, ніхто не дасть правильної відповіді, тому що всі будуть думати про Лондон чи про Париж, дехто – про Київ. Насправді найбільшим містом того часу був Багдад, який був поза довшом європейської культури². Що більше, найперше місто, яке ми знаємо, це місто Ур в Месопотамії, знов поза довшом європейської цивілізації (хоча можна, звичайно ж, казати, що європейська цивілізація має також коріння месопотамські). І власне сама назва цього міста Ур стала в багатьох мовах, особливо в німецькій мові символом чогось прадавнього³.

Хочу сказати, що насправді історія міст в значній мірі, а може навіть в більшій мірі не є історією Європи. Це особливо стосується сучасності, тому що якщо ми зараз говоримо про більшість великих міст, чи мега-сіті, які будуть визначати майбутнє, всі вони знаходяться поза Європою⁴.

Друга теза – про поступ, про те, що місто постійно розвивається, - також легко лікується міськими студіями. І, можливо, найбільш промовистий приклад – Рим. Рим, який за час перших римських імператорів досяг свого максимального розміру, був мільйонним містом, після зникнення Римської імперії спровінціалізувався, і попереднього розміру – мільйон – досяг знову на межі XVIII-XIX ст. Отже, не було сталого поступу, була велика перерва й занепад. В нашому східноєвропейському випадку подібний до Рима приклад – місто Київ. Після руйнації монгольською навалою, а потім

² Див.:List of largest cities throughout history, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_largest_cities_throughout_history. За іншою версією, таким містом міг бути Кайфен у Китаї – див. там само.

³ До прикладу: Urahn - предок, uralt – прадавній, Ureinwohner – корінний житель, Urgeschichte – іпервісна історія, Uhrgesellschaft – первісне суспільство.

⁴ Зі списку цих міст лише одне (Лондон) знаходиться в Європі, три (Кіншаса, Лагос і Каїр) в Африці, п'ять – в Америці (Сан-Пауло, Мехіко, Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Буенос-Айрес) й одинадцять в Азії, сім з яких (Токіо, Мумбай, Шанхай, Пекін, Делі, Калькута і Дакар) займають перші сім позицій у цьому списку – див.: David Pilling , «Megacities», Financial Times November 4, 2011, <http://www.ft.com/cms/s/2/6fb8a08e-0089-11e1-ba33-00144feabdc0.html>.

татарськими походами в кінці XV ст., він перетворився в маленьке провінційне містечко. І якщо за часів Ярослава Мудрого він належав до числа десяти найбільших міст світу, то свого статусу і розміру він досяг знову щойно в середині XIX ст.

Отже, маємо періоди, коли міст не було (а це до появи Уру, як вважається, десь декілька тисяч років тому). Маємо періоди, коли міста майже не існували: нам собі тяжко уявити, але Європа X ст. – це Європа фактично без міст. Насправді більшість міст виникають в XI-XIII ст.

Можна сказати, що в європейській історії було два великі періоди, коли міста занепадають: це період XIV-XV ст., пов'язаний з так званою "Чорною смертю", з великою епідемією чуми; і другий період – це умовно середина XVII ст., що було результатом релігійних та іншого характеру воєн, які знані в нас також як війна Хмельницького чи Руїна, а у поляків як «Потоп». Після такого глибокого занепаду міста відновилися приблизно лише через століття.

Отже, ще раз повторю тезу, що міста демонструють нам, що немає чогось такого, як безперервний поступ. Міста і міська історія знають свої злети, падіння, великі перерви, і це дуже варто пам'ятати, коли ми пробуємо уявляти собі минуле.

Тепер поговоримо про означення міста. Ми вже знаємо ці правила гри, що означення насправді мало що вартує, тому що будь-яке суспільне явище, особливо таке складне явище як місто, майже неможливо означити. Але варто поговорити про те, як його означали, бо це добрий стимул для нашої дальшої дискусії.

Одним з найбільш поширених критеріїв міста є критерій його розмірів чи кількості населення. Головна різниця між селом і містом полягає в тому, що в місті живе набагато більше людей, часом на декілька порядків більше. Питання, яке зразу виникає: наскільки більше людей має жити в тому чи іншому населеному пункті, щоб він називався містом? І в цьому головна проблема, тому що критерії дуже

різні, вони змінюються відповідно до різних історичних епох або різних історичних регіонів.

Якщо ми дивимося на історію міст в минулому, ми бачимо, що були окремі регіони, де скупчення міст було дуже великим, а були великі регіони, де міст було дуже мало. І очевидно, в тих регіонах, де скупчення міст було дуже велике, критерії були відмінні. Якщо для Австрії, Німеччини чи Франції таким критерієм вважалося 2 000 мешканців, цього було достатньо, щоб населений пункт вважати містом. То в Нідерландах, на північній території, де були великі агломерації, цей критерій був вдесятеро більший – 20 000. Історики часом вживають як такий критерій середній 5 000 осіб.

Але знову ж таки, цей критерій досить умовний, тому що маємо багато випадків, коли великі населені пункти, які по суті були містами, не мали статусу міст дуже довго. Їм свідомо в цьому відмовляли. Два найближчі до нас приклади – це галицький Борислав і східноукраїнський Донецьк, тоді ще Юзівка. Мимо того, що це були великі індустріальні центри, пов'язані з видобутком (в галицькому випадку нафти чи озокериту, а в випадку Східної України – вугілля) мимо того, що там був величезний плин населення, і фактично це були великі міста, ці індустріальні центри формально залишалися селами. Отже, правило просте: розмір не має значення. Має бути якийсь інший критерій, важливіший.

Не будемо перераховувати всіх цих критеріїв. Але як дуже часто буває у випадках з соціальними явищами, все частіше ми надаємо перевагу не кількісним ознакам, а якісним. І знову ж таки, ознакам не об'єктивним, а радше суб'єктивним. Спростуючи, повторю слова російського соціального історика XIX ст. Бориса Міронова, який є автором відомої соціальної історії Російської імперії. Він дав це дуже важливе, на мою думку, практичне означення: місто вважається містом, якщо більшість його населення так думає, вважає, що воно живе в місті, а не в селі⁵. Це може звучати трішки дивно, навіть смішно: яка ж це насправді ознака, очевидно можна собі уявити

⁵ Boris N. Mironov, Ben Eklof , *The Social History of Imperial Russia, 1700-1917*. Vol. 1 (Boulder: Westview Press, 2000), p. 282.

мешканців села, які собі оголошують, що вони є містом, але від цього вони містом не стають.

Але насправді в цьому є певний сенс, причому сенс дуже глибокий, тому що місто дає іншу якість життя. Колись цю якість дуже влучно описав Аристотель. Він писав, що в місто приходять для того, щоби торгувати, а залишаються для задоволення⁶. Тобто місто – це те, що дає вам відчуття чогось якісно інакшого, причому чогось дуже доброго, це місце, де відчувається добра якість життя.

Цю тезу можна загострити таким прикладом: античні Афіни насправді навряд чи аж так сильно відрізнялися від навколишніх сіл. Те, що їх робило містом, був простий той факт, що в цьому “великому селі” жив Сократ, чи інші філософи, чи стратеги.

Тобто, в місті має бути якась інша якість, якої бракує в селі. Якщо коротко цю якість визначити, то це так звана креативність, creativity. Це навіть не творчість, а здатність створювати середовище, обставини для творчості. Звичайно, місто не має монополії на творчість. Знаємо з історії, що деякі відомі митці чи філософи спеціально виїжджали з міст на села, щоби творити там, далі від людської цивілізації. Особливо це було популярно в часи Романтизму, коли шукали способу такого усамітнення. Але з другого боку, більшість з тих, хто виїжджали на села, були все-таки міщанами, тобто довший час вони або робили собі кар’єру в місті. І навіть виїжджаючи на село, переважно вони поверталися назад до міст.

Тобто, місто все одно залишається осередком оцієї креативності. І тяжко собі уявити, що можна довший час утримувати цю творчу креативність, живучи ізольовано на селі чи на хуторі, як колись проповідував наш великий український інтелектуал Пантелеймон Куліш. Причому у цієї креативності є одна дуже важлива риса: не все населення креативне, очевидно. Більша частина попросту зайнята

⁶ Цю цитату я прочитав давним-давно, і вона засіла у моїй голові, хоча зараз не можу згадати її джерела. Мої пошуки цієї цитати в інтернеті закінчилися безуспішно. Не виключаю, що вона належить до т.зв. псевдоцитат – слів, які часто повторюють з покликанням на чийсь авторитет чи джерело, хоча вони були вигадані кимось іншим (як от наприклад, ніби-то китайська приказка, що найгірше народиться у цікаві часи). Я, однак, продовжую шукати цю цитату, і якщо би хто міг допомогти з пошуком джерела – дарма, справжньої чи вигаданої цитати – я був би дуже вдячний.

щоденним виживанням, зароблянням. Насправді креативність є властивістю чи характеристикою лише певної групи населення в місті. І, як правило, переважно це ті групи, які не надто добре себе в цьому місті почувають, які значною мірою є аутсайдерами в ньому, тому що вони виступають проти якихось певних місцевих традицій. Або ж нерідко вони навіть формально є достатньо чужими для решти населення.

Найближчий приклад – це так звані метеки в античній Греції чи дуже добре знаний і описаний феномен євреїв Відня чи Будапешту кінця ХІХ ст. Ми знаємо на скільки важливим був Відень для творення модерністичної культури (те, що називаємо сецесією чи *Fin de siècle*), але дуже показово, що більшість діячів, авторів, чи творців цього *Fin de siècle*, починаючи від Фрейда, були юдеями чи, говорячи сучасною мовою, євреями. І оскільки за ознакою вони були дуже маргіналізовані, то, очевидно, ця маргіналізація створювала умови для їх креативності. Але це мала бути маргіналізація власне у великому місті, бо це давало почуття певного творчого неспокою, певної кризи, яка має бути розв'язана. І, очевидно, саме ці аутсайдери цю кризу найбільше відчували і найкраще її артикулювали, тим самим витворюючи з цієї кризи якісь певні ідеї, нові середовища.

Отже, ми почали з першого означення – місто це те, де більшість людей почуваються жителями міста, а не села. Ознакою цього відчуття є креативність цього простору і середовища, які тут з'являються. Але що в основі цієї креативності? В її основі є те, що місто – це місце зустрічі дуже багатьох і різних людей, які приходять туди з різних причин, переважно щоб покращити шанси свого життя чи виживання, і там залишаються, як висловився Аристотель.

Звичайно ж таке місце зустрічі різних груп створює сильне поле для конфліктів. Тому місто також сильно позначене етнічними, релігійними конфліктами. Багато міст мають дуже криваву історію, окремі міста є символом кривавої історії, скажімо як Сараєво. Це дуже потужний символ, тому що Сараєво є одним з найбільш поліетнічних міст в Європі. Але з другого боку, ця різноманітність, ця “полі-“ (поліетнічність, полірелігійність, полікультурність, як би ми її не

називали), власне творить основу цієї креативності. Витворюється щось таке, що нормально в однорідному середовищі постати не може – так звані гібридні ідентичності.

Наведу близький мені приклад. Історія “Бітлз” пов’язана з Ліверпулем. Чому? Тому що Ліверпуль власне був таким містом – велике портове місто, де жили різні спільноти, там багато що акумулювалося, зокрема перші диски з американським рок-н-ролом були завезені власне в Ліверпуль. Це znana історія серед тих, хто займається історією “Бітлз”.

В українському випадку таким містом є Одеса. Чи навіть Львів, може в такій самій мірі, як і Одеса, бо це було місто також поліетнічне. До цієї теми я додав посилання на текст Тоні Джадта, де він власне описує важливість існування цих міст як центрів креативності⁷. Він вважає, що зараз таким містом залишився тільки Нью-Йорк. Але він подає список міст, які були дуже важливими для креативності в Європі ХІХ-ХХ ст., і що для нас важливо, частина цих міст знаходиться в Україні. Колишні українські міста, як він вважає, були найбільш креативними власне через їхню специфічну культуру. Отже, місто важливе як місце зустрічі, можливість зустрічі на певній платформі різних груп, які сюди прибувають з різних мотивів, створюючи передумови для існування цієї креативності.

Але щоби ця креативність розвивалась, – і тут ми робимо наступний крок, – в цьому місті має бути чогось в надлишку, щось, що там нагромаджується, що так багато приваблює людей. Те, що називається “surplus”. Найочевидніший приклад – там має бути достаток їжі. Місто дуже велике, його треба прогодувати, очевидно саме місто виробити таку кількість їжі не може, і тому за означенням, центральним елементом міста завше є ринок, через який ця їжа приходить.

Отже, дивлячись на міста, ми завше знайдемо там щось надлишкове, причому в великій мірі. Чи це буде Флоренція часів

⁷ Тоні Джадт, «Пограничний народ», Критика, Серпень 2010 – доступна за адресою: <http://krytyka.com/ua/articles/pohranychnyy-narod>

Відродження, чи Генуя і Венеція, чи це буде Антверпен часів Бройгеля, чи це буде Лондон часів Діккенса, чи Париж часів Бальзака, ми завше знайдемо щось такого, чого там є дуже-дуже багато.

В першу чергу символом цього “surplus-y”, його метафорою, звичайно, є їжа, але їжа може є лише тим початковим елементом, який стимулює розвиток цих міст. Легко зрозуміти логіку розвитку міст як місця концентрації чогось, певного надлишку.

Очевидно, що перше це їжа, друге, дуже важливе – це вода. Майже всі великі міста, принаймні старі міста, виникали або на березі рік, або на березі моря, бо вода має двояке значення: з одного боку вода – це, як і їжа, дуже важливий елемент функціонування людини; а з другого боку, вода – майже завжди торгівля. Тому, власне, всі великі міста виникають на перехресті шляхів, одним з котрих є великий водний шлях.

Ну і третій елемент, який звучить, може, не дуже романтично для наших вух, але він був одним з найбільших викликів для існування міст: що робити з нечистотами, як їх позбутися? Нагромаджується не тільки їжа, і не лише люди, нагромаджуються нечистоти. Самозрозуміло, що висока концентрація нечистот створює не тільки проблеми з запахом, але й проблеми хвороб. І тому у великих містах власне найбільше робиться для створення каналізації. Ви знаєте про римські віадуки, лазні, клоаки – це є теж показовий елемент, як ця креативність функціонує. Туалети є також результатом креативності міського середовища. В селі туалети не так вже конче потрібні, про що знаємо достатньо різних анекдотів⁸.

Отже, закінчуючи: міста завжди є згустком чогось, починаючи від певного надлишку, який призводить до надзвичайної креативності тих міст. Причому співвідношення між надлишком і креативністю є таке, що часто цей надлишок, або його брак, створює кризу. І креативність стає відповіддю на цю кризу. Креативність постає не

⁸ Одним з них є відомий анекдот від о. Юзефа Тішнера, відомого польського філософа та теолога, знаного зі свого чуття гумору. Він народився в околицях Кракова, серед гуралів, гірського народу – відповідно, цей анекдот є гуральським. Міська туристка, побачивши на полонині гуральку, спитала: «Де тут найближчий туалет?». Та, подумавши трохи, відповіла: «Та хіба у найближчому місті».

сама по собі, а як відповідь на проблему в цьому місті, яку конче треба розв'язати.

Одна з таких проблем, яка все частіше зустрічається, особливо з XIX ст., це брак вільного місця. Все більше населення прибуває, а площа обмежена. І одним з наслідків такого розв'язку кризи є поява хмародерів, skyscrapers в Нью-Йорку, які згодом стали майже нормою. Чи транспортні розв'язки, які дуже важливі, тому що одна з центральних проблем міста, особливо сучасного – як доставити населення на роботу, а потім привезти його назад додому. І те, як ці проблеми розв'язує цей транспорт, також важливим елементом цієї креативності.

Тепер коротко поговоримо про історію міст. Не будемо говорити тут про давні міста, міста Месопотамії чи Греції, тут нам йдеться про те, що має безпосередній вплив на наше життя. Звичайно, античні міста Середземномор'я мають певний вплив як те, що творило підстави нашої цивілізації, але я буду говорити про специфічно сучасний міський феномен.

Перша теза полягає в тому, що насправді, якщо ми хочемо розуміти логіку нашого життя в місті, і взагалі феномен європейського міста, ми маємо починати від міста середньовічного. Ми занадто часто зосереджуємося на місті як символі модерності, що є, зрештою, правда, але ми не зможемо зрозуміти місто, якщо ми не будемо приймати до уваги середньовічних корінь більшості міст, зокрема тих, про які ми зараз ведемо розмову, наприклад – Львів.

Є простий факт, який можете перевірити в вільну хвилину: більшість європейських міст виникли десь між XI і XIV ст. Умовно кажучи, 1300-й рік є тою крайньою датою, коли з'явилася більшість європейських міст⁹. Отже, більшість європейських міст є насправді твором середньовіччя. І не тільки твором середньовіччя в сенсі своїх хронологічних рамок, але й того, що ми називаємо концепцією громадян, чи громадянського суспільства. Великою мірою це є

⁹ Див.: Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe. 1000-1950*. Cambridge (MA), London (England): Harvard University Press, 1985, p.1.

концепція вже середньовічного міста, яка передбачала існування чогось такого, як добровільного об'єднання певних груп населення – ремісничих цехів, чи університетів, які також певною мірою були цехами, чи церковних братств. Існування цих груп сильно регламентувалося, і була ціла концепція міст, які наперед задавали цей статус – міста городян, громадського, цивільного міста. Це, зокрема, магдебурзьке право, магдебурзькі міста. Вони мали чітку концепцію самоуправління – місто, яке управляється самою громадою.

Звичайно, це було далеко від нашого поняття демократії чи самоуправління, але з другого боку, ми розуміємо, що наші ідеї чи практика самоуправління й демократії були б неможливі, якщо би попередньо не існували такі братства, як у Флоренції чи де-небудь інде, чи університети, які вперше появилися власне в середньовічних містах.

Середньовічні міста створювали іншу якість, в різний спосіб, зокрема тому, що, як казали тоді, міське повітря робить людину вільною (“Міське повітря пахне свободою”). І це не просто слова, це теж особливий статус, привілеї. Якщо втікач, кріпак чи раб, певний час прожив в місті і не був зловлений, він автоматично дістав статус вільної людини. Звичайно, це сильно регулювалося всередині міста, привілеї були дуже обмежені, суспільство було сильно ієрарховане, але разом з тим, була певна тканина, яка робила місто дійсно чимось якісно інакшим. І якщо ми говоримо про креативність, то в першу чергу середньовічні міста створили поняття оцього городянина-громадянина.

Міста в середньовічній Європі розташовувалися досить щільно. Принцип був простий: якщо ми казали, що міста в першу чергу були місцем зустрічі, і цим місцем зустрічі була переважно торгівля, то розрахунок був дуже простий – відстань, яку може подолати, скажімо, мешканець села, зранку вийшовши на базар, а ввечері до ночі повернувшись додому. Причому пішо. З урахуванням цього розташовувались міста.

Звичайно ж, дуже важливу роль відіграло те, що міста майже завжди були фортецями чи замками. Очевидно, що в місті мав бути костел чи церква, що теж визначало певні границі єпархій чи чогось іншого. Але мимо того, що цей відрізок відстані був всюди майже однаковий, приблизно відстань 25-30 кілометрів.

Маємо певні території в середньовічній Європі, де урбанізація є особливо сильною, рівень агломерацій вищий. Це дві зони: Північна Італія, звідки поширилося Відродження (Флоренція, Генуя, Венеція) і, очевидно, пізніше, після відкриття Америки – Північна Європа, в першу чергу Нідерланди, поява Антверпену, як одного з найбільших міських торговельних центрів у Європі. Той, хто вивчає Відродження, знає, що було два центри, два типи Відродження – південне й північне. І ці два напрями Відродження пов'язані з тими кластерами міст, що яскраво демонструє, наскільки міста є важливими як осередки творчої креативності.

Як вже говорилося вище, середньовічна історія міст має дві великі перерви. Перша пов'язана переважно з "Чорною смертю", тобто з чумою, а друга – з війнами XVII ст., Тридцятирічною війною і тим, що послідувало в Східній Європі після цього. Ці дві великі перерви призвели до великого занепаду міст як феномену цивілізації.

Але є загальне правило, і це друге правило, на яке хочу звернути вашу увагу, що розвиток міст і їх занепад, точки високі і точки низькі найбільше співпадають з демографічними хвилями. Якщо на певній території відбувається зростання населення, то майже автоматично відбувається зростання кількості міст і міського населення. І навпаки, якщо ця територія з певних причин зазнає демографічних криз чи катастроф, очікуйте, що одночасно відбувається і занепад міст. У випадку Східної Європи такою катастрофою була монгольська навала, яка призвела до депопуляції та деурбанізації. Якщо ви пам'ятаєте історію, в скандинавських джерелах чи арабських джерелах територію Русі називали країною міст¹⁰. І раптом ми маємо цілком іншу ситуацію, коли міста занепадають, і Східна Європа порівняно з Західною Європою стає набагато менш урбанізованою. Зокрема,

¹⁰ Див. статтю у Вікіпедії «Гардарики» - <https://ru.wikipedia.org/wiki/Гардарики>.

відстані, про які ми говорили (25-30 км.), в східноєвропейському випадку стають набагато більшими.

Міронов, на якого я покликаюся раніше, говорить, що середньостатистична відстань для східноєвропейських міст, зокрема для російських, дорівнювала 60-70 км. І ще довший час на цій території не було таких центрів, як Антверпен чи Венеція, зокрема тому, що більшість побережних територій були завойовані, і місцеві князівства чи королівства не мали до них доступу. І насправді, поява великих міст, мегапольних міст, була результатом політичних процесів, зокрема, відвоювання доступу до моря. Прикладами в нашому східноєвропейському випадку є Санкт-Петербург і Одеса. Це два міста-мегаполіси, які виникають власне з доступом до моря.

Ці історії цікаві в тій мірі, що вони допомагають зрозуміти ту якісну зміну, яка приходить пізніше, більш-менш в XIX ст. XIX ст. є часом безпрецедентної і безперервної урбанізації, яку можна описати відомою формулою, якою описуємо взагалі всю модерність: коли змін стає все більше, і більше, і більше, вони відбуваються все швидше, і швидше, і швидше.

За час так званого "довгого" XIX ст., який починається, як вважають історики, з Великої французької революції, і закінчується Першою світовою війною, то кількість міст, чисельність населення міст в Європі зросла майже у п'ять разів. І що дуже важливо, вперше з'являються цілі території, цілі країни, де більшість населення живе вже не в селах, а в містах. Очевидно, що піонером у цьому є Британія, де кількість міського населення перед початком Першої війни становила 75 %. Британія стає своєрідною моделлю того, що чекає на все людство. Центральність Британії легко пояснити через причини, пружини цієї різкої урбанізації, і ця модель дуже проста, тому що швидка урбанізація є наслідком індустріалізації¹¹. Британія є лідером творення промислового світу, появи фабрик, заводів, залізниць, і це моментально дає великий ефект у вигляді зростання міст і міського населення.

¹¹ Очевидно, іншою причиною є зникнення селянства: Англія була першою країною, де селянство перестало існувати у XVIII ст. внаслідок т.зв. Enclosure - <https://en.wikipedia.org/wiki/Enclosure>.

Отже, британська формула, яка згодом стала формулою європейською: урбанізація тісно пов'язана з індустріалізацією і є її наслідком. Це так звана західна чи британська модель. Центральним елементом цієї моделі є не стільки сама індустріалізація, як поява нових засобів комунікації, і в першу чергу залізниця. Потяги не були створені з метою перевезення населення. Вони створювалися для прагматичної і, в принципі, неамбітної мети – для перевезення товарів індустрії, в першу чергу вугілля, щоби пришвидшити і здешевити кошти виробництва. І тільки пізніше прийшла ідея, що потяги можна використати не лише для перевезення промислових товарів, а й для великого числа людей, зокрема з місця проживання до місця праці. І так в ХІХ ст. зароджується ідея громадського транспорту, в першу чергу в Британії.

Перед тим люди переважно працювали там, де жили або на відстані пішого переходу; власне мешкання ремісника і було його робітничим цехом, для селянина це були навколишні поля. В модерні часи робота і місце проживання розділені великими відстанями, і ці відстані швидко долаються завдяки транспортній системі. Міста розвиваються вздовж транспортних шляхів, які, одночасно, є артеріями, які живлять ці міста. І це стає дуже символічним, настає відчуття, що людство вступає в цілком нову добу, де народжується щось таке, що ніколи не існувало раніше, нова якість.

Очевидно, що нові міста не означали лише переваги, вони успадкували багато того проблемного, що було в середньовічних містах. Зокрема знову ж таки величезний вплив населення створив серйозні санітарні проблеми, які давали про себе знати так званим великим смородом, який знало майже кожне велике індустріальне місто, смогом та іншими речами.

Але найбільшою проблемою індустріальних міст було перенаселення. Як правило, ті, що приїжджали працювати до міста, жили в найбідніших районах, ці найбідніші райони були не в центрі міста, а на околиці, в передмістях. І власне тоді місто витворило ідею розділеного суспільства. Можливо пригадуєте вислів лорда Дізраелі, який перший сказав, що Англія – це дві нації, нація багатих і нація

бідних¹². Це розділення дуже чітко було видно на образі таких великих міст як Лондон. Достатньо було переїхати з однієї частини Лондона до іншої, щоби побачити ці два різні міста. Зрештою, читаючи Діккенса, можна собі дуже легко уявити, як виглядав цей світ великої бідності.

Інша проблеми, яка виникала з притоку населення, це був брак місця. Ми вже згадували, що брак місця в Нью-Йорку дав таку розв'язку як поява хмародерів. Але в деяких містах з'явилася інша розв'язка – поява так званих соціальних будинків. Будинки, які будувалися спеціально для того, щоби замешкати велику частину бідного населення за найнижчі кошти. В цьому відношенні показовим містом, знову ж таки, є Відень, так званий Bauhaus¹³, зокрема з приходом до влади Відня соціалістичного уряду, який побудував цілу систему таких дешевих великих мешкань, які і зараз помітні у Відні – так звані “карл-маркс-гофи”, які, зокрема, були центрами повстання у 1934 р. Це досить добре утилітарно збудовані великі будинки, які спеціально дозволяли замешкувати біднішим верствам населення.

Найбільшим відповідником на нашій території є так звані “хрущовки”, які теж будувалися для того, щоби замешкувати величезну кількість прибульців, які прийшли з села під час пізньої радянської індустріалізації. Тобто виникло щось цілком нове, інша система планування, яке пропонувало вихід з цієї кризи – як спланувати місто так, щоби вмістити в ньому найбільшу кількість людей, особливо в умовах, коли кількість населення постійно зростає.

Звичайно, можна говорити про те, що середньовічні міста теж мають свою чітку структуру, можна говорити про магдебурзьке місто, як чітко регульоване. Магдебурзьке право фіксувало не тільки привілеї, воно швидше регулювало, що де в місті має бути: має бути

¹² Benjamin Disraeli, *Sybil or the Two Nations*, 1845 – доступна за адресою: <http://www.gutenberg.org/ebooks/3760>

¹³ Я знайшов статтю про Баугаус у Львові – Віто Надашкевич, «Баухауз у Львові», <http://h.ua/story/380980/> - яка містить список усіх таких будинків у Львові. Коли ж йдеться про Баугаус взагалі, то дуже заохочую послухати передачу БіБіСі з циклу *Germany: Memory of a Nation*, доступну за адресою: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b04k6sd5>. Цей цикл був перероблений у книжку: Neil MacGregor, *Germany: Memories of a Nation* (Allen Lane, 2014).

ратуша, яка стоїть в центрі, має бути так звана площа Ринок (насправді не ринок, а Ring), і воно чітко регулювало, де хто в цій системі має жити, існувало поняття “той, хто живе в мурах”, і “той, хто живе поза мурами”.

Але що робити, коли мури зникають? Що робити, коли місто перестає зводитися тільки до центру, до ринку? І тут формуються нові розв’язки. І, може, найважливіша розв’язка, певний новий символ – це Париж останньої третини XIX ст., Париж Наполеона III. І центральною фігурою в цьому процесі є паризький архітектор Жорж Ежен Гаусман, який, власне, перший запропонував, як перетворювати середньовічні міста у міста новітні, висунувши просту ідею: масове знесення старих районів з їхніми вузькими вуличками і перетворення міст на систему широких вулиць і бульварів, пов’язаних за певним геометричним принципом і які сходяться до величезної центральної площі. Це так звана «гаусманізація», причому «гаусманізація» відбувається майже у всіх європейських містах, хоча, очевидно, Париж є першим її символом. Вона відбувається і у Відні, найбільшим прикладом цієї «гаусманізації» є так звана Ringstrasse – великий бульвар, утворений після знесення старої віденської фортеці. І ця схема повторюється в інших містах.

Ця потреба «гаусманізації» виникає не тільки через структурні проблеми міського населення, вона має під собою ще дуже сильну політичну основу. Одна з головних причин цієї перебудови – намагання дати собі лад з тим бідним населенням, яке переважно є також дуже бунтівливим населенням. Як ми вже казали, місто часто є місцем сутичок, і ці сутички в XIX ст. стають все частішими. До певної міри «гаусманізація» приходить як наслідок революції 1848 р., коли виходить на сцену пролетаріат зі специфічною зброєю – бруківкою. І, власне, Гаусман пропонує як знищити бруківку (бо бруківка є елементом середньовічних вулиць міста), перетворити її на щось цілком інше. І друге – як запланувати місто так, щоб знищити вузькі вулиці, бо вузькі вулиці найзручніші для встановлення барикад, ідеальне місце для ведення партизанської війни в місті. Встановлення барикад на вузьких вулицях перепиняє рух війська, тому створення нових широких вулиць дозволяє як уникнути барикад, з одного боку, а

з другого боку – мати можливість швидкого проходження на певне місце великої маси війська. Дуже важливо розуміти, що «гаусманізація» є значною мірою відповідь на появу такого нового феномену як масові рухи. Причому, оскільки в добу сучасності, в XIX ст., з'являється рух цілком нового типу – національний рух чи націоналізми, часто така «гаусманізація» відбувається не в центрі імперій, а в найбільш бунтівних колоніях. Прикладом є створення Нового Делі після повстання сипаїв в Індії. Знищується старе місто вузьких вуличок, виникають великі структурні простори, власне для того, щоб полегшити мілітарний контроль над цим містом. Отже, часто, хоч це й іронічно, «гаусманізація» відбувалася не стільки в центрі, як у випадку Парижа, а на периферії.

Додам зразу, що одним з прикладів такої ранньої «гаусманізації» є Львів. Це була «гаусманізація» перед самим Гаусманом, тому що у Львові цей проект починався набагато раніше, з приходом перших австрійських чиновників на початку XIX ст., коли знесли стару фортецю і на її місці утворилася система великих вулиць (те, що називаємо зараз проспект Свободи, Гетьманські вали, там, де проходять маршрути трамваїв № 1 і № 9). Це був чи не перший приклад в Австрійській імперії, коли починається перебудова старого міста, але не у Відні, Будапешті чи Празі (ці міста також створюють свої схеми, але набагато пізніше), а власне у Львові як в першому місті, місті-«експерименті».

Отже, якщо ми говоримо про міста середньовіччя і XIX ст., то схема залишається подібною: маємо кризу, переважно спровоковану або надміром населення, або втратою певного статусу чи торгівельних шляхів, чи війною. Але після кожної такої кризи приходиться період певної інновації. Формула кризи і креативності працює. Креативність як відповідь на певну кризу залишається, тільки змінюється відповідно до тих історичних обставин, що існують чи то в середньовіччі, чи то у новітні часи.

Ідеєю нашого курсу є, зокрема, подивитися, як глобальні процеси, пов'язані з трансформацією традиційного суспільства у модерне, відображалися в нашому просторі, просторі Східної Європи.

Ви, очевидно, пам'ятаєте це, що Східна Європа – порівняно недавній конструкт, який приходить в географічній, ментальній уяві десь на межі XVIII-XIX ст. Перед тим можна говорити про певні різниці між Східною і Західною Європою, але ці різниці були радше несуттєві, тому що Східна Європа в значній мірі є наслідком змін ментальних, пов'язаних з модернізацією, з появою концепції модерності і відсталості. Як показував Ларі Вулф у своїй книжці "Винайдення Східної Європи", Східна Європа виникає як символ відсталості для Західної Європи. Східна Європа – це концепт, видуманий в Західній Європі в першу чергу просвітниками для означення простору, який за означенням є ще не Азією, яка повністю відстала, є таки Європою, але, з другого боку, дивною Європою, Європою недорозвинутою. Треба сказати, що цей образ не цілком видуманий, він має за собою певні підстави, і ці підстави дуже добре видно зі специфіки розвитку східноєвропейських міст.

В першу чергу, коли ми говоримо про міста як про осередки появи громадянства, про концепцію громадян, яка пов'язана з концепцією середнього класу, буржуазії, промисловості, то можемо сказати, що в цьому відношенні східноєвропейські міста цю функцію виконували або дуже слабо, або взагалі не виконували. Тому деякі історики навіть називають східноєвропейські міста містами-імпотентами. Вони не витворювали тих функцій, які витворювалися в західноєвропейському місті.

Була друга дуже важлива особливість: те, що, на відміну від британської моделі, яка потім стала європейською, в Східній Європі не існувало чіткого зв'язку між індустріалізацією і урбанізацією. Оскільки Східна Європа значною мірою була недоіндустріалізована, тут традиційне суспільство було найбільш живуче, і насправді промисловість займала тільки певні островки, тому розвиток міст був тут слабо пов'язаний з розвитком індустрії. Переважно міста виникали тут радше з воєнних чи з адміністративних потреб, а не з потреб індустріальних. Звичайно, існували певні винятки, як Катеринослав, чи Юзівка, чи Борислав, але це були радше винятки, аніж загальне правило. Якщо узагальнювати, більшість не були осередками творення ані буржуазії, ані науки, ані високої культури,

ані індустріалізації, тобто всього того, що ми пов'язуємо з історією міст в ХІХ ст.

Якщо звертаємось до специфічно українського контексту, то тут справи ще більш ускладнюються, тому що в українському випадку маємо безпрецедентну урбанізацію на цьому просторі, яка пов'язана з поступовим занепадом Османської імперії, і з перебиранням контролю над територією колишнього Степу Російською імперією, колонізацією. Внаслідок цього впродовж декількох століть виникають міста на території, де вони ніколи перед тим не існували, або існували дуже давно і були вже забуті. Приклад такого виникнення – Одеса, яка офіційно засновується в кінці ХVІІІ ст. і стає одним з найбільших міст цього регіону.

Подібними є історії більшості міст Східної України. Це міста, які мають дуже мало або майже нічого спільного із Середньовіччям, на відміну від території старої Європи. Якщо в старій Європі межевою датою є 1300 р., більшість міст постали десь біля тієї дати, це правило не діє у випадку доброї половини міст Східної України, тому що більшість цих міст постала тільки з кінця ХVІІІ ст.

А другий момент – це відсутність зв'язку між урбанізацією та індустріалізацією, ще сильніша в українському випадку, коли говоримо власне про українців, як про етнічну групу чи як про націю. Бо аж до кінця ХХ ст. зберігалася тенденція, що чим більше місто, тим менше в ньому українців і менше української мови. І навпаки: тим більше української мови і більше українців, чим меншим є населений пункт. З різних причин, про які ми можемо дискутувати, українські селяни не хотіли йти в міста. Міста переважно були місцем заселення або місцевих східноєвропейських євреїв, або тих сезонних робітників, які приходили переважно не з українських, а дуже часто з російських територій, і саме завдяки їм ці міста творилися.

Класичним прикладом є Юзівка, теперішній Донецьк, де, як про це пише в своїх спогадах Петро Григоренко (відомий дисидент, який починав свою кар'єру в 20-х рр. ХХ ст. в Юзівці), української мови, українців було майже не відчутно до початку українізації. Утворилася

така певна дихотомія. О. Субтельний називає її "трагічною дихотомією" чи "драматичною дихотомією": все, що було в Україні модерним, було неукраїнське, а все, що було українським, було немодерне. Звичайно, це певне перебільшення, але показує тенденцію: якщо ми пов'язуємо модерність із урбанізацією, то в українському випадку було дуже багато міст в Україні, але вони не були українськими. Вони були польськими, німецькими, російськими. Існували певні винятки, такі як Полтава в кінці XIX ст., але як правило українці були дуже слабо представлені серед міського населення. А позаяк міське населення є осередком креативності і модерності, це мало поважні впливи на розвиток української культури, і взагалі на поставу української ідентичності, яка пробувала себе ідентифікувати з чисто селянським традиційним суспільством.

Але тут існував певний парадокс чи іронія, що мимо того, що українська модерна культура ідентифікувала себе з селом, більшість тих, хто творив цю культуру, жили в місті. І це якби показувало, з одного боку, такий гібридний характер цієї культури, а з другого – демонструвало певні елементи слабкості. Тому що, як показують численні дослідження, всі модерні рухи, націоналізм включаючи, є чітко міськими феноменами. І тому український націоналізм, який був так слабо представлений в містах, мав поважні проблеми в своєму розвитку, і в політичному, і в соціальному, і в культурному, і в опануванні міста, і це дуже сильно підривало його потенційні можливості.

Великою зміною в історії східноєвропейських міст стали 1920-30 рр., роки масової індустріалізації. Це може був той перший момент в історії Східної Європи, коли урбанізація знову була пов'язана з індустріалізацією. Маємо різке зростання кількості міст, їх населення, появу нових міст, яких раніше не існувало, наприклад, Магнітогорськ. Маємо появу концепції соціалістичного міста, яка в багатьох елементах нагадує «гаусманізацію», тільки що ця «гаусманізація» відбувається під чіткими ідеологічними мотивами, що добре помітно в перебудові Харкова – першої радянської української столиці, яка творилася свідомо як заперечення традиційної України. І знову ж таки, ми знаємо виняткову роль Харкова 1920-30-х рр. у

творенні креативної модерної української культури. В кожному випадку, радянський період є виразним переломом в історії урбанізації, творення нового поняття радянського міста, зі всіма тими структурними елементами, які відображають в певній мірі XIX ст. (я вже говорив про гаусманізацію, очевидно, до цього відноситься і поява так званих спальних районів як спосіб розв'язки розміщення населення, яке масово приходить до міст).

Єдина різниця, і ця різниця дуже суттєва: радянське місто не творить громадян. Воно творить *великі простори*, але воно не творить *публічних просторів*. Бо публічний простір визначається не тільки великими площами, публічний простір означає місце, де можна вільно дискутувати, як-от кав'ярні, бібліотеки, видавництва, газети – все те, що робить життя міщан міщанським, міським. Радянський Союз міг будувати великі міста, міг прокладати дуже вражаюче метро (радянське метро було одним з найкращих, це загальноновизнано), але разом з тим, він не міг створити найпростіших речей, які пов'язані з публічним простором. Одним словом, радянське місто творило *радянських людей*, але воно не творило *радянських громадян*. І це дуже суттєва різниця, яка залишалася, яка сильно впливає на дальшу специфіку нашого посткомуністичного розвитку, наші проблеми створення власне цього громадянства. Причому дуже часто ці проблеми є більшими на сході України, тому що там міста більш радянські, які, з одного боку, позбавлені своїх історичних коренів, а, з другого, більш зрадянзовані. І тому дуже часто ці поділи, що існують в Україні, насправді пов'язані з особливостями урбанізації в Східній Європі взагалі, а в Україні зокрема.

Можна говорити про винятки, винятки дуже цікаві. Очевидно, одним із найцікавіших винятків є Львів. Я вже говорив про те, що у Львові відбувалася «гаусманізація» перед Гаусманом. Але Львів також дуже цікавий тим, що хоча тут також ми маємо модернізацію без індустріалізації, але цілком інший тип модернізації, який витворює публічний простір, творить громадян – це так звана модернізація через бюрократизацію. Бо модернізація має різні обличчя. Не тільки заводи і фабрики, але також нове ефективне державне управління, те що Макс Вебер вважав центральною силою

модернізації: поява раціональної держави, символом якої є чиновник. Чиновництво в габсбурзькому Львові було найбільшою соціальною групою, яка мешкала у місті. Довгий час це були переважно німецькомовні чиновники. Це була ціла система, умовно кажучи, “Просвітництво в дії”, що пробувала модернізувати територію, яка в очах Габсбургів була землею ведмедів, напів-Азією, як її називали, австрійським Сибіром. Вони творили таку модель на зразок Відня, Відня Сходу. Але що важливо (пам’ятаємо про цю ідею надлишку, surplus-у), це те, що, оскільки в певний час Львів мав самоуправління, а Галичина мала автономію, то велика частина податків, які сходилися до Львова, могли осідати в міському бюджеті, на відміну від колишньої радянської і теперішньої пострадянської реальності, і ці гроші бюрократія свідомо інвестувала у створення міських інфраструктур. Як-от прокладання трамваю, освітлення міста, але найважливіше (те, що робить місто містом) – креативних осередків. Як то університет, оперний театр, музеї, а також іще важливіше – кав’ярні, гімназії, газети, журнали.

Я привожу цю статистику в своїй книжці про Франка: якщо міряти модерність публічного простору кількістю періодичних видань, які припадали на одного середньостатистичного львів’янина в кінці XIX ст., то за цим показником Львів набагато випереджав Москву, не говорячи вже про Київ¹⁴. Це дає добре уявлення, наскільки інтенсивно тут творився публічний простір, що за означенням, свідчило і про появу громадянства, тому що публічний простір і громадянство дуже сильно пов’язані між собою. Звичайно, оскільки Львів мав дуже полікультурне середовище, це місто весь час було місцем величезних конфліктів, і часом кожна культура творила свій окремий публічний простір. То була окрема кав’ярня для поляків, окрема для українців, чи для німців, але кожна група творила свій публічний простір, тому що вважала це дуже центральним, суттєвим для свого існування. Саме тому, якщо десь на цій величезній території, і творився громадянин, то це в першу чергу – в цьому місті.

¹⁴ Ярослав Грицак, Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота (Київ: Критика, 2016), с.149.

Є декілька цікавих порівнянь Львова з іншими містами, причому порівнянь не стільки з українськими, як би нам часом хотілося, а з містами старої Польщі, Речі Посполитої, які чітко показують, що такого доброго балансу між розбудованим міським простором і кількістю населення, як у Львові, не мало жодне польське місто включно з Варшавою, Краковом і Лодзю¹⁵. В тому сенсі є думка, що насправді Львів був найбільш модерним містом. Звичайно, цей баланс дуже швидко змінився, коли почалася пізня радянська індустріалізація, коли місто з приходом радянської влади ставало індустріалізованим. Це була офіційна стратегія радянської влади у Львові: перетворити його у великий індустріальний центр. І що сталося – Львів втратив цю свою винятковість у зв'язку з великим напливом населення. Стара структура лишилася, а населення набагато зросло. Може найбільшим символом тієї системної кризи був брак води. Корінні львів'яни пам'ятають, що в радянські часи та й на початку незалежності вода у Львові подавалася шість годин на добу. І цей символ добре ілюструє кризу цієї модерності, і показує глибоку абсурдність модерності радянської. Радянський союз міг будувати заводи, але не міг розв'язати проблему води.

Але, так чи інакше, ці традиції публічності лишилися. Вони увійшли в культуру через різні форми і навіть можна сказати певні міти. Львів'яни завше уявляють себе такими, що сидять п'ють каву кав'ярні, розводять розмови при каві, і т.д. Звичайно, багато з цього придумане, тому що насправді культура вживання кави у Львові поширилася з виробництвом кавових автоматів, яке почалося у 1960-70-х рр. у Прибалтиці, і відкрилися нові кав'ярні в 1970-х рр., але для львів'ян ці кав'ярні ніби завжди були, вони завжди до них ходили, але це радше говорить про силу нашої уяви. Але, так чи інакше, існування цих структур дуже сильно відрізняє Львів від інших міст. Говорять, що навіть росіяни у Львові і росіяни в Донецьку чи росіяни в Москві – це різні типи поведінки, тому що вони живуть в іншому публічному просторі.

¹⁵ Krzysztof Pawłowski, "Miejsce Lwowa w rozwoju urbanistyki europejskiej przełomu XIX i XX wieku", в Богдан Черкес, Мартін Кубелік, Елізабет Гофер, ред., *Архітектура Галичини XIX-XX ст. Вибрані матеріали міжнародного симпозиуму 24-27 травня 1994 р., присвяченого 150-річчю заснування Державного університету «Львівська політехніка»* (Львів, 1996), сс.125-130

Найбільша винятковість цього ефекту полягає в тому, що Львів, на щастя, не зазнав руїн Першої і Другої світових воєн, на відміну від більшості українських чи польських міст, і тому структури в значній кількості збереглися. Але, з другого боку, Львів був схожий на ті інші міста, бо під час Другої світової війни він втратив дуже багато населення – до 80-ти %. Очевидно, Львів втратив практично всіх своїх євреїв внаслідок Голокосту, втратив більшість поляків, які були виселені звідси під час процесів заміни населення. Значна частка населення прибула зі східних областей України і з Росії, але найбільший потік у зв'язку з індустріалізацією прибув з навколишніх місць.

Це, в принципі, те, що ми маємо у випадку кожного великого українського міста, був би це Київ, Одеса, чи Дніпропетровськ. Але є одна засаднича різниця. У випадку більшості міст, новоприбулі селяни швидко асимілювалися і ставали російськомовними. Місто асимілювало селян. Єдине у Львові відбувалося інакше: селяни асимілювали місто. Це селяни, які приходили з навколишніх сіл у 1960-70 рр., вперше зробили це місто українським, і тому українство, український Львів довгий час вважався, а часом ще вважається, своєрідною культурною столицею України.

Але знову ж таки, хочу наголосити, що це має пояснення в певній специфіці індустріалізації самого Львова. Львів, як певна модель модернізації, пов'язаний не з самою індустріалізацією, а з бюрократизацією. Звичайно, можна взяти будь-яке українське чи польське місто і побачити певні виняткові риси подібні до Львова. Заохочую тих, хто походить не зі Львова, спробувати в такий спосіб подивитися на історію власного міста, побачити, що для нього означала «модерність». Немає загальної схеми, і це дуже важливо. Бо, повертаючись до своєї тези, повторюю, що Львів нас лікує від такої, знаєте, хвороби поступовості. Ніби всі міста розвиваються безперервною лінією ідеї поступу, і сьогоднішній Лондон, чи Лондон ХІХ ст. є символом майбутнього Бердичева, колись Бердичів стане Лондоном. (Не маю на думці нікого образити). Так ніби в порядку речей є, що все поступово розвивається, і всі ми маємо пройти певні

ступені. Як людина розвивається від дитинства до старості, так само і міста мають мати подібні моделі.

Насправді, історія міст демонструє нам щось інше. Безперервного поступу як такого немає, це більше уява наша, а, з другого боку, немає єдиної формули модернізації, урбанізації. Існує європейська модель, британська модель, які пов'язані з модернізацією, урбанізацією, індустріалізацією, творенням великих промислових центрів, але є і модель східноєвропейська, де це не пов'язано між собою аж до часів радянської індустріалізації. Також маємо приклад Львова з цілком іншою моделлю модернізації: модернізацію через бюрократизацію.

Що це нам дає? Я думаю, що краще уявляти собі міста не як точки на загальній лінії розвитку, а як дерево, яке виростає із одного кореня, але плодоносить різними плодами. І жодне місто не може бути моделлю для іншого, тому що кожне місто має свою якусь особливість. Або уявіть собі міста як сад, де ростуть різні дерева, які по-різному плодоносять. Звичайно, можна говорити, що існує якась загальна уява про дерево, але очевидно ні одне дерево не схоже на інше, і це найкращий спосіб думання про міста. Це стане найочевидніше, коли ми перейдемо до останнього фрагменту нашої розмови про розвиток міст в сучасну добу, яку можна охарактеризувати як постіндустріальну чи постмодерну.

Як я вже казав, найтяжче усвідомлювати зміни, коли ти живеш у цих змінах. Краще мати відстань, констатувати їх тоді, коли вони вже закінчуються. На щастя чи на жаль, ми живемо в епоху, коли зміни не закінчуються. Навпаки, їх стає все більше і більше. І тому ми за означенням не можемо їх сконцептуалізувати, ми навіть їх не помічаємо, настільки вони є нашою буденністю. Як наші ноутбуки, айпеди, смартфони і всі інші речі, до яких ми вже так звикли, що навіть не уявляємо існування без них.

Якщо повернутися до історії міст, то декілька років тому сталася епохальна зміна в історії людства, яку ми не помітили. Ми чітко знаємо дату, це жовтень 2008 р., коли вперше у світовій історії

більшість населення всього світу стала жити у містах, а не в селах. Що більше, це тільки початок, вважають, що за наступні 20-30 років у містах буде жити 75 % всього населення світу¹⁶. Причому, у деяких країнах кількість міського населення досягне майже 100 %, або й уже доходить до 100%. Ще один факт, щоб оцінити масштаб цих змін. Пригадуєте, ми говорили, що Східна Європа була недоіндустріалізована, ми говорили про проблеми українців з містами в XIX-XX ст.? А зараз Україна входить в число найбільш індустріалізованих націй світу¹⁷. Часи українства як сільського життя давно скінчилися – знову ж таки, на жаль чи на добре, – але вони вже у минулому. І питання полягає в тому, як сконцептуалізувати ці зміни, і що нас чекає у зв'язку з цими змінами.

Ми дійсно живемо в епохальних змінах. Перш за все, різко змінився характер населення міст. Найбільші зміни, все-таки, спричинила остання війна, яка різко перемінила склад населення міст. Очевидно, найвиразнішим і найтрагічнішим символом цього був Голокост, тому що більшість міст в Європі, та й взагалі в північній частині світу, перестали бути містами з великим єврейським населенням. Єврейство як таке перестало бути європейським феноменом. А це означає надзвичайно великі зміни в способі життя суспільств чи окремих міст. Ми згадували про надзвичайну креативність Відня. Ця креативність була втрачена після приходу Гітлера. Після масового знищення євреїв Відень ніколи вже не відтворив і не може вже відтворити своєї слави, яку він мав в кінці XIX ст.

Про Париж чи Нью-Йорк можемо ще говорити як про одні з найбільших центрів міської креативності. Але, на жаль, ми вже не скажемо так про Відень чи Будапешт. Очевидно, що випадок Львова чи Києва в тому відношенні є дуже близьким. Ми засвідчили драстичну зміну населення. Насправді, Друга світова війна стала великою цезурою, бо перед нею більшість міст були дуже поліетнічними, мультикультурними. Після Другої світової війни все

¹⁶ David Pilling , «Megacities», Financial Times November 4, 2011, <http://www.ft.com/cms/s/2/6fb8a08e-0089-11e1-ba33-00144feabdc0.html>.

¹⁷ У 2000 р. Україна увійшла у топ 25 країн з найвищою часткою міського населення (24 місце– бл. 75%). Єдиною іншою країною Центрально-Східної Європи є Росія, котра займає 6 місце.

більше і більше міст стають однорідними і культурно, і етнічно, і національно. Як далеко буде йти ця тенденція ми не знаємо, тому що маємо зворотній ефект: продовж останніх 20-30 років навпаки, ті міста, які були традиційно етнічно однорідними, як Антверпен, про який ми говорили, чи Париж, який для багатьох є символом європейського міста, стають все більше і більше поліетнічними містами. В зв'язку із розпадом колоній багато втікачів переселяються до цих міст.

І не останній фактор – поява мусульманських спільнот, які все більше і більше емігрують, врастають корінними в європейські міста, і прогноз є таким, що напевно в окремих містах за деякий час більшість населення буде мусульманською, а не такою, як перед Першою чи перед Другою світовою війною. Тобто, ми є свідками фундаментальних змін, і ніхто поки що не може передбачити, до чого ці зміни приведуть, тому що занадто мало часу, і занадто швидкі зміни.

Але ми вже бачимо зараз, що ці зміни є підставою величезної кризи. Кризи уяви про місто, про те, як має функціонувати цей міський простір. І це проблема не тільки культурна чи проблема ідентичності, як багато хто з нас любить говорити. Ми повертаємося до проблеми ХІХ ст.: як заселити в місті таку величезну кількість людей? При цьому ми розуміємо, що більшість тих, що приходять до міста, є людьми дуже бідними. І вони заселяють не ті місця, які пов'язані в нашій уяві з сучасним містом, з якістю життя, умовно кажучи Рінгштрасе чи бульвари Парижа, вони заселяють *suburbia*, тобто підгороддя, передмістя, так звані сквоттерські райони.

За сучасними оцінками найбільша частка населення міст, до 60%, зараз проживає в районах, що називають з французької «бідонвілль». Це, практично, не міста, а по-російськи, «трущоби». Їх тяжко уявити собі як щось специфічно міське. І це вже майже універсальний феномен! Це феномен Парижу, а ще більше Сан-Пауло, Каїру, чи будь-якого азійського міста, особливо таких, що розвиваються. Тобто, назріла проблема збідніння, пауперизації міст. У зв'язку з тим, що недостатньо ще структур, щоби це населення

інтегрувати, місто перестає бути інтеграційним чинником, про який ми говорили.

Постає велике питання: чи місто втрачає свою креативність? Коли більшість населення не має доступу до сучасних міських структур, які дуже важливі для цієї креативності, чи міста далі можуть бути центрами певної креативності? Знову ж таки не маємо загальної відповіді, тому що є приклади виникнення нових міст виключно як центрів креативності, єдина логіка їх існування – це креативність. Згадаємо про Голівуд чи Силіконову Долину, чи досить невдалий приклад з Росії – створення бази в Сколково. Але такий тип зараз все більше і більше обговорюється, коли креативність пробують вивести з міста, утворивши своєрідні осередки креативності.

З другого боку, є інша розв'язка, яка вважається досить негативною – поява так званих “gated communities”, не знаю як добре перекласти українською, але це певні райони міста, закриті або стінами або шлагбаумами, які мають обмежений пропуск за посвідченнями. Переважно так багатші люди огороджують себе від людей бідніших. Або навпаки, часом бідніші райони обносять мурами. Тобто, місто стає певним символом сегрегації. Ідея гетто вертається до міста, але не як гетто етнічного чи релігійного, а як гетто, радше, соціального. Це демонструє дуже загрозову тенденцію, що світ рухається не до усереднення достатку населення, але, радше, до його розмежування на появу все меншого числа все багатших людей і все більшого числа людей бідних. І це структурна проблема всього глобального суспільства, але ніде вона так сильно не проявляється, як, власне, у великих містах.

Звичайно, навіть ці бідні райони також можуть бути елементом креативності. Для людей мого покоління, які зараз мають 50-60 років, цей приклад буде дуже близький – це Мемфіс, одне з найбідніших міст Америки, яке дало початок двом великим музичним стилям: блюзу і рок-н-роллу. Важко уявити сучасну культуру без цього елемента. Інший елемент появи цієї нової субкультури креативності – графіті, яке є цілком елементом цих бідонвілів. Або приклад регге – Боб Марлі, Кінгстон. Тож бачимо, що навіть в цих дуже бідних

місцевостях щось робиться дуже цікаве, і це дає певні надії, що місто зможе зберігати свою креативність.

Закінчу тим, що в сучасних умовах глобалізація, насправді, не веде до одноманітності, як це часто описують, але веде до небаченої різноманітності, бо світ стає все складнішим і важчим для розуміння. Тяжко в тих обставинах створити якусь узагальнену модель, визначити, що є добрим місто, а що – поганим, справжнім чи несправжнім містом. Тому, що цей міський сад так вже розрісся, що узагальнити всі ті плоди, які він приносить, стає неможливо.

Можу в кінці тільки вивести певну формулу доброго міста, в якому добре жити. Бо пам'ятаємо, що головною ознакою міста є відчуття іншої, кращої якості життя. Як кажуть американці, “You have to feel good”, тобто там ти маєш почуватися добре. Деякі міста цю роль далі виконують. Є прекрасний есей Адама Загаєвського, відомого польського поета, якій народився у Львові¹⁸. Однорічною дитиною він був вивезений до Польщі. Але ціле життя виростав у культурі самого Львова. Він повернувся до Львова дуже пізно, приїхав декілька років тому, і написав з цього приводу прекрасний есей про роль Кракова і Львова у світовій цивілізації. Це звучить, може, трішки зависоко, але насправді цей есей дуже реальний, близький до землі. На його думку, такі міста як Львів і Краків, важливі своїми розмірами, пропорціями. Це ідеальні міста-кабінети. В цих містах до всього, що тобі потрібно, ти можеш дістатися пішки. Власне це дає найкраще відчуття креативності, бо це означає високу концентрацію цих креативних структур на малій площі. Причому ця площа ще не є надто завантажена, і це дуже добре відчувається у Кракові чи Львові. І тому він вважає, що ці міста ідеальні для творчості. Тут дійсно відчувається добре. Не знати, як довго це буде тривати, тому що це також привертає величезну кількість туристів, а, на жаль, присутність туристів не дуже сприяє творчості, особливо спокійній творчості. Хоча туристи, звичайно, завше бажані, в кожному місті. Але важливо не переочити цей баланс, що дозволяє зберігати ще певну пропорцію

¹⁸ Адам Загаєвський, «Львів – це справжній поліс», *Zaxid.net*, 27 липня 2007, доступний за адресою: http://zaxid.net/news/showNews.do?lviv__tse_spravzhniy_polis&objectId=1040635

між кількістю населення і структурами. Це один із способів розуміння доброго міста.

Щоб ви могли уявити, що є добре місто, поставте собі питання: в якому місті я би хотів виховувати своїх дітей? Або якщо мав би вибір, чи б я хотів, щоби мої діти виростили би в безпеці, і мали доступ до суспільних і культурних благ, школи, гуртка, таке інше? Причому бажано, щоби вони не проводили свій день в машині, коли батьки їх перевозять з одного до іншого місця, а щоби це були піші проходи. Оце є та структура. Можливо, будемо бачити наслідком цих процесів, що великі міста будуть розподілятися на такі субміста, стануть такими декількома Львовами, декількома Краковами, які будуть між собою якимось чином структуровані.

Але це тільки одна модель, скажімо, це моя суб'єктивна модель. Хоча багато дослідників вважає, що насправді це модель досить універсальна. Бо головним критерієм доброго міста має бути легка доступність головних структур. І ви це маєте відчувати, наскільки вам буде добре. Це означає, перш за все, що місто має бути самоуправним. Бо ми звичайно знаємо, що демократія недосконала, повільна, часом ідіотична, але загалом кажучи, якщо саме міське населення приймає рішення, то переважно не на шкоду собі. Тому ідея самоуправного міста, міста городян, далі залишається дуже важливою. Це одна умова.

Друга дуже важлива умова – це освіта. Освіта далі залишається одним з головних елементів креативності міста, і розбудова міських освітніх структур є просто критично важливою для того, наскільки місто є людським, має людській образ. І, очевидно, останнє, але, може, найбільш важливе – це розвиток і доступність медичної системи. Тому що кращі стандарти окреслені в місті довшим життям.

Отже, якщо більшість нашого населення, більшість наших дітей і внуків буде жити в містах, а, правдоподібно нас це чекає, то краще подбаємо про те, щоби вони жили за доступності доброї освіти, якісної медицини. І могли самі вирішувати свої справи. Це є дуже ідеальний критерій, звичайно. Ідеали тому і називаються ідеалами, що

їх важко досягати. Але ми їх повинні пам'ятати, коли виробляємо певну стратегію розвитку міст, в яких хочемо жити.

Дякую за увагу.